

проблеми боротьби з нелегальною міграцією // Політика і час. – 1994. – №2. – С. 7-12. 6. Новік В.О. Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні: Дис. канд. юрид. наук. – К., 1999. – С.33. 7. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика. Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1998. – С.149. 8. Чехомич С.Б. Правове регулювання міграційних процесів в Україні: Дис. канд. юрид. наук. – К., 1998. – С.4-5. 9. Теорія права і государства. Учебник / О.Ф. Сажук, Н.К. Подберезский. – Х., 1997. – С. 88. 10. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С.66. 11. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с. 12. Конвенція про статус біженців // Міжнародний договір. – Міністерство закордонних справ України, Організація Об'єднаних Націй. – 28.07.1951 р. 13. Конвенція про права дитини. Схвалена на 44-й сесії Генеральної Асамблеї ООН / Резолюція 44/25 від 20 листопада 1989 р., додаток. – Док. ООН A/RES/44/25. Ратифікована Постановою ВР № 789-12 від 27.02.91. 14. Про додаткові заходи щодо реалізації права людини на свободу пересування і вільний вибір місця проживання: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 2001. – 23 червня. – № 111(2038). 15. Эффективность правовых норм / Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Галышин В.В. – М.: Юридическая литература, 1980. – С. 21-75, 106.

Надійшла до редакції 08.01.2002 р.

*М.І. Логашенко,
начальник Сумської філії
Національного ун-ту внутр. справ*

Історико-теоретичний аспект становлення свободи маніфестацій в європейській політико-правовій думці

Соціальне призначення політичних свобод як однієї із сторін свободи особи полягає в забезпеченні всіх необхідних умов і засобів для участі громадян у суспільно-політичному і державному житті. Політична свобода означає право вільно розпоряджатися своїми загальнонародними, державними справами. Вона охоплює галузь політичних відносин, для яких характерно, насамперед, те, що вони регулюються державою. Юридичні норми, керп'я за все норми Конституції, привносять у цю сферу життєдіяльності особи організуючі начала.

Політичні відносини між громадянством і державою знаходять своє втілення в політичних свободах, закріплених у законі. Досягнення політичної свободи є пряме забезпечення законом участі громадян в управлінні державою, тобто свободи збиратися, обговорювати свої справи, впливати на державні справи спільно, періодичним виданнями і т. ін. Таким чином, політичні свободи являють собою встановлену законом (Конституцією й ін.) і гарантовану соціальними і юридичними засобами можливість творчо брати участь у здійсненні державної влади, усієї державної діяльності [1]. Однак, варто мати на увазі, що джерело політичних свобод лежить не в нормах права, а в самому житті, у соціальному середовищі. Воно обумовлене системою суспільних відносин, суспільно-політичним ладом [2].

Висування проблем прав і свобод людини на передній план сучасного праворозуміння – свідчення величезних перетворень світу. Цей процес усе більше пов'язаний з реальною участю людини у вирішенні політичних, економічних, соціально-культурних проблем. Права і свободи людини покликані забезпечити саме таку участь, перетворити людину з пасивного спостерігача в активного суб'єкта процесів, що відбуваються [3]. Хоча історію свідчать, що саме вживання слова “свобода” з'явилося ще у XXIV ст. до н.е., коли правитель держави Шумер установив “свободу” для своїх підданих шляхом застосування санкцій до жадібних збирачів податків, захисту від і сиріт від несправедливих дій людей, наділених владою, і заборони закабалення храмових слуг першосвященниками [4].

Права людини визрівали в боротьбі класів і станів за свої права, за свободу, за її розширення і збагачення. В сучасному розумінні свобода зборів, мітингів, вуличних походів і мініфестацій – це цивілізовані форми висловлення народом свого ставлення до дій державних органів влади, органів місцевого самоврядування, окремих посадових осіб, своєї думки з приводу суспільно-політичних питань, привернення до них уваги громадян. Проте, слід зауважити, що ці мирні свободи викристалізовувалися в процесі розвитку ідей правової держави, обмеження абсолютного правління, права народу на протидію не законним діям влади. Ще в VII-VI ст. до н. е. один із семи грецьких мудреців Солон зрозумів, що слід рахуватися з виступами афінського демосу проти знаті, намагатися задовольнити вимоги бідних, щоб досягти громадянського миру і злагоди. Основну причину непорозуміння і переворотів у державі Арістотель вбачав в порушенні відносного характеру рівності і викривленні принципу політичної справедливості. Значимий римський оратор, юрист, державний діяч М. Цицерон особисто бів непримиренну боротьбу проти встановлення воєнної диктатури, виступаючи від імені “всієї Італії” і всіх громадян республіки.

Перші спроби дослідження питання про межі княжої влади в східних слов'ян пов'язані з виникненням державності. У Київській Русі фактично до кінця X в. йшов процес удосконалення апарату влади. У державі, заснованій на принципі сюзеренітету-васалітету, княжа юрисдикція тільки почала поширюватися на широкі верстви населення. Князь не був єдиним носієм влади, поряд із ним діяли боярська дума і народні збори (віче). Остання інституція саме й демонструвала в даний період наявність певних політичних прав у громадян головного міста уділу (землі чи князівства). Віче, що виникло з плеємних сходок давніх слов'ян, не могло бути постійно функціонуючим органом влади. Таким органом став князь, що одержував владу в спадщину або за обранням у разі припинення княжого роду. При одержанні влади в спадщину додатковим фактом обрання ніби підтверджувалася згода народу на передачу влади князеві. Князь мав усю повноту влади доти, поки зпаходився в згоді з народом. Початкова необмеженість княжої влади була законним продовженням старих родових відносин. У очах народу правомірність такої влади виправдувалася тим, що князя, який зловживав своєю владою,

завжди можна були усунути. Віче, обираючи князя, застосовало з ним договір – “ряд”, у випадку незадоволення могло вигнати князя, вказати йому “тут чист” [5]. Такі договірні стосунки суттєво обмежували владу великого князя, доводячи, що навіть за монархічної форми правління виборність монарха і визначення порядку престолонаслідування може належати народові. Першу ж спробу визнання обмеженості верховної влади самим сувереном можна знайти в церковному статуті великого князя Володимира Святославича. Володимир Святославич стверджував, що влада князя обмежена постановами, які включені до номоканону (збірник світських і церковних правил, що складався у Візантії для потреб церкви) [6], що за деякі злочини князю судити «не личить», а варто такі справи передати на розгляд церкви [7]. Тим самим князь визнавав владу обмеженою божественними законами, хоча і не говорив прямо ні про які норми, обов’язкові для себе.

Представник західноєвропейського середньовіччя учений-богослов Ф. Аквінський (Аквінат) не виключав ситуації, за якої користування державною владою у своїх інтересах вироджується у зловживання нею. Це трапляється тоді, коли правитель або приходить до керма влади за допомогою несправедливих засобів, або володарює несправедливо. Настільки дії правителя відхиляються від волі Божої, настільки вони суперечать інтересам церкви, наскільки піддані вправі, з точки зору Аквіната, вдатися до опору їм діям. Коли тиран нехтує законами і справедливістю, визнає лише власний зиск, народ може повстати і повалити його. Однак вирішення питання про допустимість радикальних методів боротьби з тиранією належить, в розумінні Аквінського, тільки церкві та папству.

Поворотним пунктом в перехідний період від середньовіччя до нового часу стала епоха Відродження. Видатні утопісти Т. Мор, Т. Кампанелла, Л. Бруні, М. Пальмієрі, Салютаті та ін. вимагали рівності всіх перед законом. Але мовна йшла тільки про встановлення законом кордонів втручання в приватну сферу і формально-юридичне зрівняння в індивідуальних правах, де свобода одного індивіда ставала межею свободи іншого. В даному випадку переслідувалася одна мета – обмеження свавілля абсолютизму королівської влади. Дійсно, політична думка епохи Відродження виробила такі основоположні ідеї як захист прав індивіда (перш за все політичних), рівність усіх перед законом, необхідність правління на основі законів. Природні закони виводилися вже не з геології, а з розуму і досвіду. Однак, Відродження ще не дозріло до подолання формули “право в руках у влади” і через це ще не виробило поняття “правова держава”. Закони не надбалися самобутнім буттям. І держава, і закони підпорядковувалися тут ідеї свободи людини [8].

Епоха Відродження, і особливо епоха Реформації, за своєю соціально-історичною суттю були покликані підірвати устої старого, середньовічного світу. Радикалізмом вирізнялися погляди Т. Мюнцера – ідеолога реформаційного руху в Німеччині. Він закликав до об’єднання всіх селянських общин в “християнський союз і братство”, спільними зусиллями, застосовуючи будь-які засоби (в тому числі насильницькі), зліквідувати гноблення простих людей

духовністю і світськими папами. Сучасник Т. Мюнцера Ж. Кальвін був більш стриманим у своїх закликах до боротьби проти влади, яку він оголошував божественною. Право на опір тиранії Ж. Кальвін визнавав тільки за підлеглими державі органами влади, церквою, представницькими установами. Відкриття повалення тиранії припустиме лише тоді, коли до цього вже були використані всі засоби пасивного опору, вичерпані всі легальні форми боротьби.

Мислитель І. Волоцький вперше в російській політичній літературі наприкінці XV – початку XVI ст. відкрив можливість обговорювати і критикувати особу та дії владеної особи. Якщо ж над царем, поставленим над людьми, царствують “тріскістості і тріх, сребролюбство, гнів, лукавство і неправда, гордість і гнів, пайтірпі з усіх – невіра та хула, то такий цар не Божий слуга, а диявол” і йому можна не тільки не коритися, але й чинити опір [9].

Один з основоположників республіканського вчення про державу та право Нового часу Г. Гроцій спеціальну увагу приділяв питанню про право підданих чинити опір верховній владі. Але в цілому він вважав, що власні права і свободи підданих (особливо ті, які пов’язані з діями, спрямованими на опір владі) приміняються із укладенням угоди про створення держави і громадянської влади. При цьому праву підданих на протидію владі він протиставляє “закон про непротицію”, відступ від якого допускається лише у випадку надзвичайної необхідності і за умови, якщо збройний опір підданих насильству правлячих осіб не принесе великого потрясіння державі або не приведе до загибелі багатьох ні в чому неповиних. Ще один голландський мислитель Б. Спіноза в принципі заперечував право підданих (згідно цивільному праву) на протидію владі, зміну, тлумачення або порушення установчих (конституційних державу) договорів і законів. Порушення ж їх владою веде до того, що загальний страх більшої громади перетворюється на обурення проти влади, “руйнується держава і припиняється договір, який захищається через не не за цивільним правом, а за правом війни”. Інакше говорячи, за ситуації порушення державною владою умов договору Спіноза визнає природне право народу на повстання.

Представники англійської політико-правової думки XVII ст. Т. Гобс, визнавав за сувереном абсолютну, нічим і ніким необмежену владу. Але всі обов’язки правителя зводяться до одного положення: благо народу – вищий закон. Обов’язок суверена, згідно Т. Гобсу, – справедливо правити народом, бо держава засновується не заради самого себе, а для громадян. І все ж, цілком підкоряючи індивіда абсолютній владі держави, мислитель залишає йому можливість протидії волі государя. Ця можливість – право на повстання. Вона відкривається лише тоді, коли суверен, нехтуючи природними законами, зобов’язує індивіда вбивати та калічити себе, або забороняє захищатися від нападів ворога. Захист же свого власного життя спирається на вищий закон природи – закон самозбереження, порушувати який не має права і суверен. Інакше він ризикує втратити владу. Інший англіст цього часу Дж. Локк теж визнавав нарішю народу на застосування сили “проти несправедливої і незаконної сили” правителя. Суверенітет народу, за Локком, вище суверенітету

створеної ним держави. Якщо більшість народу вирішує покласти край нахабству правителів, що порушують суспільний договір, то збройне повстання з метою повернення держави на шлях свободи, закону загального блага буде цілком правомірним. Проголошуючи це право, Дж. Локк намагався реабілітувати проведення державним переворотом 1688 р. зміну форми правління і прямо застерігав королівську владу на майбутнє від посягань на завоювання англійської революції.

Процес творення підрунтя ідеї політичних прав людини в Україні у XVII ст. пов'язаний з Національною революцією та Визвольною війною українського народу. В Універсалах Б. Хмельницького міститься заклик до боротьби за спільні права всього народу. Гетьман звертався з відзовами про відновлення православної віри, права розмовляти вільно рідною мовою, наданого "Богом-творцем і відібране суворими указами поляків", обґрунтовував право українського народу на це повстання "заради здобуття свободи" [10].

Мислителі епохи Просвітництва, розглядаючи державу як суспільство, що складається з вільних і рівноправних індивідумів, свобода яких виступає єством людини, підготували ґрунт для науково-теоретичного обґрунтування концепції прав людини. Так, Ж.Ж. Руссо писав, що «людина породжена вільною» і «відмовляється від своєї свободи - це значить відмовлятися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків» [11]. Руссо будь-яке правління посередництвом законів вважав республіканським правлінням. Для підтримки суспільного договору і контролю за діяльністю виконавчої влади, на думку Руссо, періодично повинні збиратися народні збори, на яких слід ставити на голосування окремо два питання: "Перше: хоче суверен зберегти існуючу форму правління. Друге: чи хоче народ змістити управління в руках тих, на кого воно в даний момент покладається".

Умови для переходу від правової теорії до втілення її ідей в практичному законодавстві створила Велика Французька революція. Першим її правовим актом стала Декларація прав людини і громадянина, яка проголосила ряд фундаментальних політичних і громадянських прав. Вона відкрила перший етап у розвитку інституту прав і свобод людини (сьогодні ми про них говоримо як про суму прав «терплого покоління») [12]. Ст. 1 Декларації говорила: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» [13]. Таким чином, одержував правове закріплення принцип теорії природного права, відповідно до якого людина є самостійною цінністю, що обумовлено існуючою природою речей. До того ж, у ст. 11 Загальної декларації прав людини і громадянина було проголошено: «Вільне вираження думок і точок зору є одне з найцінніших прав людини: кожний громадянин завдяки цьому може вільно висловлюватися, писати, друкувати, відповідаючи лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом» [14]. Ст. 12 Декларації прав людини і громадянина встановлювала: «Для гарантії прав людини і громадянина необхідна державна сила; вона створюється в інтересах усіх, а не для особистої користі тих, кому вона довірена» [15]. Отже, мета держави бути інструментом захисту природних, невід'ємних прав громадянина. Однак, там,

де існує безмежна свобода, немає права. Тому необхідно встановити розумні обмеження прав і свобод людини. Це дуже тонке і складне питання для будь-якої правової системи. У ст. 4 Декларації прав людини і громадянина це питання вирішується так: «Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому; таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежено лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами» [16].

Виникає природне запитання, які ж сили виступає регулятором меж здійснення прав людини? У різних політичних режимах у цій ролі можуть виступити різні суб'єкти. Якщо ж мова йде про правову державу, то діє принцип верховенства закону, і вищою силою, що обмежує права людини, виступає закон. Закон, що не відповідає природним правам людини, є протиправним. Коли державні установи вдаються до дій, які посягають на природні права людини, народ має право на опір гнобленню (ст. 2 Декларації). Таку ж норму закріплювала і Декларація незалежності США від 4 липня 1776 р.: «Усі люди створені рівними, й усі вони наділені своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать: життя, воля і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновані серед людей уряди, що запозичили свою справедливу владу зі згоди керованих. Якщо ж дана форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і затвердити новий уряд» [17].

Отже, існують три сили: народ, держава (її органи) і закон. Необхідно знайти розумне їхнє поєднання. Таке поєднання забезпечує правову державу, вихідні принципи побудови якої закладені Декларацією прав людини і громадянина: «Все, що не заборонено законом, те дозволено» (ст. 5 Декларації) [18]. Однак, слід зауважити, що цей принцип лежить в основі дій тільки громадянина, держава (її органи) у своїй діяльності керується іншим принципом: «Можна тільки те, що прямо дозволено законом», тобто діє в межах компетенції. І, нарешті, два положення, надзвичайно важливих для розкриття даної проблеми: «Закон є вираження загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь особисто чи через своїх представників у його створенні» (ст. 6 Декларації) [19] і «Мета будь-якого політичного союзу – забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є воля, власність, безпека й опір гнобленню» (ст. 2 Декларації) [20].

Як складова частина загальнодемократичних вимог положення про свободу слова, друку, зборів, страйків і союзів було сформульоване в багатьох програмах різних партій і політичних рухів у царській Росії та в інших країнах. Прагнучи збити хвилю антиурядових виступів, Микола II в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. сповістив населення про те, що йому «даровані» неспорульні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, зборів і спілок [21]. Однак, царський уряд видавним різним відомчих і адміністративних розпоряджень істотно обмежував їх реалізацію. Підписаний царем за декілька днів до прийняття Маніфесту Указ «Про встановлення тимчасових правил на доповнення діючих постанов про зібрання», а також

Указ «Про тимчасові правила і зібрання» від 4 березня 1906 р. й особливо прийняті на місцях обов'язкові постанови губернаторів зводили нанівець проголошені політичні свободи [1]. Ці акти допускати проведення зборів лише в закритих приміщеннях, заляпуючи поза законом такі форми боротьби, як демонстрації, мітинги, майки, ставили проведення зборів у залежність від одержання дозволу державних владних структур, позбавляли права на організацію й участь у зборах військовослужбовців, цивільних чиновників і вільнонайманих військового відомства. Систему юридичних перешкод доповнювала практика адміністративної сваволі на місцях, за допомогою якої поліція накладала заборону на прагнення скористатися політичними свободами. Як образно писав історик С. Тарковський: «Росія і свобода – це дві прекрасні незнайомки, що дотепер не бачилися одна з одною і нічого одна про одну не знають».

Ще в 90-х рр. XIX ст. в українському національному русі склалася нова, радикальна течія з виразною політичною спрямованістю. Її учасники називали себе вже не українофілами, як громадяни, а “свідомими українцями”. Не відмовляючись від культурницької діяльності, вони в центр своєї уваги ставили активну політичну боротьбу проти денационалізації, зросійщення, за національне відродження та національні права українського народу. Першою організацією “свідомих українців” стало таємне товариство Братство тарасівців, засноване студентами Харківського та Київського університетів в 1891 р. У своєму програмному документі “Символ віри молодих українців” вони намагалися висловитися й з приводу прав особи: “В справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні висискувачеві, ні висискуваному, а є місце цілукраїнській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно-свідомих братів – працівників у справі релігійній, як у справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна толеранція...” [22]. Можливість досягнення своєї мети вони уявляли лише шляхом боротьби, але не збройної, а мирної: “...не вогнем і мечем..., а духом та розумом”.

Велику роль для подальшого практичного відлення прав людини в житті відіграли програмні документи національних політичних партій Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст. Одна із них – Українська народна партія (УНП) – навіть розробила свій варіант конституційного проекту «Основний закон Самостійної України «Сплілки народу українського» у вересні 1905 р. В основу цієї конституції, складеної під безпосереднім керівництвом юриста М. Міхновського як лідера УНП, покладено принципи нової самостійної Української держави у формі президентської республіки з двопалатним парламентом.

Крім виборчого права, конституція проголошувала особисту свободу людини і гарантувала її на підставі закону, недоторканість поменшання, свободу віри та її публічного виявлення, свободу друкованого слова, свободу спілок, право звертатися до влади з петиціями, право таємного листування, право

громадського навчання «не контр суспільний» і, на що слід звернути особливу увагу в контексті нашого дослідження, – свободу зібрань. «тихо й без пружки усконі без попереднього повідомлення або згоди якоїсь власті» [23].

Сьогодні права держави вступає в новий етап свого розвитку відповідно до міжнародного стандарту, визначеного в Документі Конвенційської наради 1990 р. «Правова держава означає не просто формальну законність, що забезпечує регулярність і послідовність у досягненні і підтримці демократичного порядку, але і справедливості, засновану на витягненні вищої цінності людської особистості і гарантовану установами, що утворюють структури для забезпечення її найбільш повного вираження... Демократія є невід'ємним елементом правової держави» [24]. Наступним не менш важливим елементом правової держави є забезпечення громадянських свобод. Таким чином, людина, захист і забезпечення її природних, невід'ємних прав і свобод є метою існування суспільства, держава – засіб забезпечення захисту цих прав людини, а закон – це демократично прийнятий механізм реалізації і захисту цих прав і свобод, що повністю відповідає інтересам усіх.

Список літератури:

1. Эйбес Л.С. Конституционные основы свободы личности. – Саратов, 1982. – С. 101.
2. Фарбер И.Е., Ржавский В.А. Вопросы теории советского конституционного права. – Саратов, 1967. – С. 64.
3. Кудрявцев В.И., Лукашева Е.А. Новое политическое мышление и права человека // Вопросы философии. – 1990. – № 5. – С. 3, 4.
4. Права человека накануне XXI века. – М., 1994. – С. 271.
5. Малиновский И.А. Народ и власть в русской истории. – К., 1905. – С. 6.
6. Максимов И.А. Лекции по истории русского государственного права. – Харьков, 1910. – С. 33.
7. Хронометры по истории СССР с древнейших времен до конца XV века / Под ред. М.Н. Тихомирова. – М., 1960. – С. 193.
8. Ракитинская И.Ф. Политическая мысль италийского Возрождения. Гуманизм конца XIV – XV веков. – Л., 1984. – С. 120-125.
9. История политических и правовых учений / Под ред. В. Нерсисянца. – М., 1997. – С. 196.
10. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: У 2-х ч. – К., 1997. – Ч.1. – С. 161-165.
11. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. – М., 1938. – С. 3, 8.
12. Туманов В.А. Права человека и исполнительная власть // Советское государство и право. – 1990. – № 2. – С. 25.
13. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. – М., 1985. – С. 73.
14. Французская республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 26-29.
15. Французская республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 3.
16. Французская республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 26-29.
17. Конституция и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957. – С. 167.
18. Французская республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 26-29.
19. Французская республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 26-29.
20. Французская республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 26-29.
21. Правительственный вестник. – 1905. – № 222. – 18 октября. – С. 57.
22. 3 програмних засад Братства тарасівців // Національний процес в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: У 2-х ч. / За ред. В. Панібудька. – Ч.1. – К., 1997. – С. 281.
23. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і волюнті УНР) // Єлюсаренко А.Г., Томеко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 79-85.
24. Бюлетень почтової інформації. – 1990. – 10 люта. – № 132. – С. 38.
25. Корф С.А. Русское государственное право. – М., 1915. – Ч.1. – С.50.

Надійшло до редакції 25.10.2001 р.